

TANZİMAT FERMANI'NDAN BUGÜNE EDEBÎ SÜRGÜN

Dr. Abdullah ACEHAN*

ÖZ: Bu çalışmamızda Türk edebiyatı için önemli dönüm noktalarından biri kabul edilebilecek olan 3 Kasım 1839'daki Tanzimat'ın ilânından bu güne kadar sürgün kavramı ve sürgün hadisesi işlenmiştir. Sürgünün kelime manası ve o zaman kullanılan karşılıkları, insanların nasıl, ne şekilde sürgün edildiği konusu işlenmiştir. Sürgün konusu işlenirken en çok sürgünün II. Abdülhamit ile İttihat ve Terakki Partisi zamanında olduğu, Cumhuriyet'in ilânından sonra da sürgün hadisesinin devam ettiği üzerinde durulmuştur. Sürgün'ün sanat yönü üzerinde de durulmuş ve bazı şiir, roman, film örnekleri verilmiştir. Sürgüne gönderilen kişilerin anılarından hareketle nasıl sürgün edildikleri, nerelere sürgün edildikleri, ne kadar kaldıkları veya ne şekilde geri dönme hakkı kazandıkları, eğer varsa kaçma teşebbüsleri, sürgün olarak gittikleri yerlerde kendilerinin veya ailelerinin çekmiş oldukları sıkıntılar, sürgünün onları ne gibi şeylerden mahrum bıraktığı üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sürgün, edebî sürgün, kalebent, ikamete mecbur, nefy.

The Literary Baishment Since the Edict of Tanzimat to the Present Day

ABSTRACT: In this work, the term banishment or exile and the events of exile since November 3, 1839 to present day are studied. It is important to note that the date is important and regarded as a turning point in Turkish literature. The lexical meaning of banishment and some other senses were used in that times in order to define and explain how and under which conditions the people were exiled and their peculiar situations had been studied. In the study of banishment, it is pointed out that most of the cases had taken place during the period of the Abdülhamit the Second and Union and Progress Party. In the study it is also said that the case of banishment had continued after the declaration of the Republic of Turkey. In the studies, the artistic perspective of banishment was

* Dumlupınar Üni.-Kütahya, aace1968@hotmail.com

reflected; however, some poetry and novel analysis were considered as well. Based on the memories of the exiled, their stories related to how, when where, for how long, why they had been sent to exile and how they had the chance of gaining freedom were studied in detail. In these studies the stress and the calamities that the exiled and their families were studied.

Key Words: exile, literary banishment, state-prisoner (exiled to live in a castle), residentiary exile, nefy.

Mana itibariyle bir kişinin bir yerden başka bir yere gönderilmesi, gönderildiği tarihten itibaren belli bir müddet veya daimi olarak gönderildiği yerde kalması manasına gelen bir kelimedir sürgün. Kendisi de iki defa sürgünlüğü yaşamış olan **Mehmet Şeref Aykut** sürgünü; Sultan Hamit idaresinin, tehlikeli bulduğu kişilere, tatbik ettiği uzak ve تنها yerlerde çürütme politikasının, ibret tablosu diye tarif etmektedir (Kutay 1885: 15)¹.

Bugün de kullanılmakta olan sürgün kelimesi yerine, daha önceleri kalebent, ikamete memur-ikamete mecbur, nefy, menfa², inha, iclâ, teb'îd, mütebâidin, mevkuf gibi kelimeler de kullanılmıştır.³ 1940'lı yıllarda da kullanılır ikamete memur tabiri; fakat 1950 yılında itibaren bu kavramın yerini emniyet-i umumiye nezareti alır. Fakat adı ne olursa olsun, hem yönetim hem halk, hem hukukçular hem de bu cezaya uğrayanlar, her zaman bunun sürgün olduğu kanaatini taşımışlardır (Uçar, 2001: 237). Biz bu makalemizde, sürgüne gönderilen insanlardan sadece kalem ehli olanları ele alacağız⁴.

¹ “Sürgün tehlikeli saydıklarının su başından uzaklaşması demektir onun için ve suyun başıda bir İsviçre kantonu kadar genişlettiği Yıldız Sarayı idi.” (Kutay 1885: 76).

² Sürgün yeri manasında.

³ “Hep sürgün kelimesini kullandığıma bakmayınız. Bizim resmen adımız, sıfat ve unvanımız mütebâid idi; hükümet hep bu tabiri kullanır, mütebâidin arasında bulunan bilmem kimin ilk vasıtayla tahte'l-hıfz izamı gibi tezkereler yazar ve yine o tabirle afklar, nakiller yapardı. Hangi kâtip bu sözü bulmuştu? Bilemeyiz. Mütebâidin Osmanlıca'da uzaklaştırıcı, uzaklaşan manasına gelir ama o fiil kendi isteğiyle irâde ve ihtiyarı ile işlenmek şartıyla. Başkasının zoruyla değil. Sanki bizleri hükümet göndermemiş, keyfimize gittiği yahut işimize geldiği için kalmışız, kötü bir vapura dolmuşuz, ayrıca dilimizden anlamaz Makedonyalı askerleri kaptan köşküne dizmişiz, mavzerlerini bize çevirmelerini sıkı sıkı tembih etmişiz ve aramıza birkaç yan kesici, sefil ve serseri ahbab katmışız, cumbur cemaat o şekilde yaz tatiline çıkmışız.” (Karay 1990: 141).

⁴ Bu makalemizin daha geniş bir şekli yakın bir zamanda kitap halinde yayımlanacaktır. Ayrıca sadece yönetim tarafından bizzat gönderilen kimseler bu çalışmada ele alınmıştır. Yönetimle arası bozulduğu veya değişik sebeplerden dolayı arandığı için yurt dışına çıkan kalem ehli ele alınmamıştır.

1839 Tanzimat Fermanı'nın ilanından bu güne kadar olan zaman diliminde kısa bir yolculuk yaptığımızda bir çok kalem sahibinin çeşitli nedenlerden dolayı sürgün edildiğini görmekteyiz.⁵ Bu sebepler arasında yönetimle fikir ayrılığına düşme (**Namık Kemâl**), ihbar veya diğer bir tabir ile jurnal (ispiyon-Ali Kemal, Abdülhalim Memduh), makam olarak birbirine yakın olan kimselerin ikili ilişkileri (Mehmet Akif Paşa) veya yaşamakta olduğu ülkenin işgal edilmesi gibi (Malta Sürgünleri) durumlardan dolayı insanlar çeşitli yerlere sürgün edilmişlerdir. Sürgün cezasına uğramış bu kalem sahiplerinden ilk akla gelenler denildiğinde Ahmet Mithat Efendi, Namık Kemâl, Ali Suavi, Refik Halit, Aziz Nesin, Bereketzâde İsmail Hakkı, Menâpirzâde Nuri, Abdülhalim Memduh gibi isimler karşımıza çıkmaktadır⁶. Sürgüne gönderilen kalem ehli denilince hiç şüphesiz akla

-
- 5 Sürgün konusu üzerine daha önce de birkaç çalışma yapılmıştır: Feridun Andaç, *Sürgünlüğün Bin Yüzü-Sürgünde Edebiyatçılar*, Can Yay., İstanbul-2004; Handan İnci, Ahmet Mithat Efendi- *Menfa, Sürgün Hatıraları*, Arma Yay, İstanbul-2002; Ülker Gökberk, *Sürgünde Yazın; Yazında Sürgün*, İstanbul Üniversitesi Alman Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul-1993; Handan İnci, "Türk Edebiyatının Sürgün Tarihinde İlginç Bir Sayfa Yahut Bir Sürgünün Beş Hikâyesi", *Kitaplık Dergisi*, S. 34, Güz-1998; Necati Mert, Refik Halit'in Muhallifliği, Sürgünlüğü ve Merkez-Taşra Açısından Hikâyeleri, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 2000, C. 2, N:1; Necati Fahri Taş, "Mehmet Kemal ve Malta Sürgünü Gerçeği", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, N: 39, s.10; Süleyman Yatak, "Malta Sürgünlerinin Maaşları Meselesi", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 59, s. 48.
- 6 Kitap olarak da yayımlamak üzere hazırlamakta olduğumuz Sürgün ve Sürgün Edebiyatı isimli çalışmamız dolayısıyla yaptığımız araştırmada herhangi bir sebeple sürgün cezası almış olan veya sürgülmüş olan kalem sahipleri şunlardır: Abidin Dino, Ahmet Bedevi Kuran, Ahmet Kadri (Pehlivan Kadri), Ahmet Mikdat Poyraz, Ahmet Ağaoğlu, Abdülhamit Niyazi Çakıntaş, Abdülhalim Memduh, Abdullah Cevdet, Ahmet Hilmi (Şehbenderzade), Ahmet Mithat Efendi, Ahmet Emin Yalman, Aka Gündüz, Ali Kemal, Ali Suavi, Aziz Nesin, Ali İlmi Fani (Bilgili), Ahmet Refik Altınay, Ahmet Cevat Emre, Abdurrahman Velid Ebuzziya, A. Kadir Meriçboyu, Abidin Nesimi Fatinoğlu, Abdülhak Molla, Abdülhalim Galip Paşa, Ahmet Sadık Ziver Paşa, Ali Münif Yeğena, Ahmet Ferit Tek, Ali Haydar Mithat, Burhan Felek, Celal Nuri İleri, Cevat Şakir Kabaağaçlı, Enver Gökçe, Ebuzziya Tevfik, Ebubekir Hazım Tepeyran, Eşref (Şair Eşref), Fahri (Kastamonulu), Ferit, Hüseyin Nihal Atsız, Hüseyin Cahit Yalçın, Hüseyin Siret Özsever, Hasan Rüştü, Hasan Bedrettin Paşa, Hasan Fehmi (Zaimzade), Hüseyin Hüsnü Paşa, Hüseyin Kami, Hasan Remzi Efendi, Hacı Adil Arda, İsmail Hakkı (Bereketzade), İsmail Müştak Mayakon, İsmail Safa, İbrahim İsmet Efendi (Müstecabzade), İlhan Şevket Aykut, İbrahim Rüştü, Kerim Sadi (A. Cerahoğlu), Kemal Sülker, Lütfi Fikri, Lebib Mehmet Efendi, Mehmet Akif Paşa, Mehmet Bahaeddin Hayret Efendi (Adanalı), Mehmet Emin Yurdakul, Mehmet Sıtkı, Mehmet Memduh Paşa, Mehmet Süleyman (Avanzade), Mehmet Murat (Mizancı), Mehmet Rifat (Manastırlı), Mehmet Esat-Faik Esat (Andelip), Esat Efendi, Mustafa Nuri (Menapirzade), Mustafa Eşref Paşa, Mehmet İzzet Efendi (Keçeçizade), Mehmet Pertev Paşa, Mehmet Said Bey, Mehmet Necip Türkçü, Mehmet Asaf Saygun, Mehmet Şeref Aykut, Mevlanazade Rifat, Mehmet Aydi, Mustafa Edip Bey, Musa Kazım Paşa, Mehmet Kemalettin, Mehmet Tahir (Malûmatçı Baba Tahir), Mehmet Esat Efendi, Mehmet Esat Muhlis Paşa, Mehmet Nazım, Mehmet Rifat (Manastırlı), Meh-

ilk gelenlerden birisi hatta ilki Namık Kemâl'dir. Osmanlı tarihi içerisinde belki de en çok sürgün hadisesine maruz kalan kişi Namık Kemâl'dir. İlk sürgün yeri Gelibolu, ikinci sürgün yeri Magusa, üçüncüsü Midilli, dördüncüsü Rodos, beşincisi ise Sakız sürgünlüğüdür. Burada sağlığı tekrar bozulur ve yakalandığı zatürreden kurtulamayarak vefat eder (*Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, 2001: 584).

Hiçbir zaman için boş durmayı sevmeyen Namık Kemâl Bey, sürgünde de boş durmamış ve bu sürgün günlerinde birçok eser kaleme almıştır. *Vatan Yahut Silistre*, *Akif Bey*, *Gülnehal*, *Nevruz Bey*, *Zavallı Çocuk*, *Tarih-i Ata*, *İrfan Paşa'ya Mektup*, *Rüya*, *Silistre Muhasarası*, *Kaniye Muhasarası*, *Karabela*, *İntibah*, *Mes Prisons Muahezese*, *Bahar-ı Daniş*, *Silistre Muhasarası*, *Osmanlı Tarihi*, *Namık Kemal'in Talim-i Edebiyat Hakkında Bir Risalesi*, *Celaeddin Harzemşah*, *Celal Mukaddimesi*, *Renan Müdafaa-nâmesi*, *Midilli Risalesi*, *Cümel-i Müntehâbe-i Kemal*, *İslam Tarihi*, *Evrak-ı Perişan*, *Cezmi*, *Tahrib-i Harabat-Takib*, *Hikmetü'l-Hukuk* ve birçok makale Namık Kemâl'in bu sürgün günlerinde kaleme aldığı eserlerdir⁷. Verdiğimiz örneklerde de görüldüğü üzere sadece tanınmış kimseler değil, tanınmamış belki de adını birçok kimsenin ilk defa duyduğu şahıslar da sürgünü yaşamıştır.

met Sıtkı Efendi, Mustafa Sabri Efendi, Namık Kemal, Namık Necip Onur, Neyyir Mustafa Uskan, Osman Cemal Kaygılı, Ömer Rasim Efendi, Ömer Fevzi Eyyüboğlu, Refik Halit Karay, Refi' Cevat Ulunay, Rıza Tevfik Bölükbaşı, Ruhi Su, Reşit Efendi, Rauf, Sevgi Soysal, Salah Cimcoz, Said Halim Paşa, Süleyman Hüsnü Paşa, Süleyman Nazif, Tarık Mümtaz Göztepe, Süleyman Hayri, Süleyman Asaf Bey, Tevfik Nevzat, Tokadizade Şekip, Tarık Mümtaz Göztepe, Vahit Lütfi Salçı, Yusuf Kamil Paşa, Yılmaz Güney, Yusuf Akçura, Yakup Asım Efendi, Yusuf Cemal, Yusuf Muhlis Paşa, Zekeriya Sertel, Ziya Gökalp, Ziya Şakir (Soku), Ziya (Adanalı). Fakat Bilkent Üniversitesi yayını olan *Kanat* dergisinde yayımlanan bir makalede (Aksoy-Cankara 2002: 5). 2001 yılında *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi* (Yapı Kredi Yay., İstanbul 2001) isimli çalışma üzerinde durulurken adı geçen ansiklopedi de 2132 tane edebiyatçıdan 226'sının değişik sebeplerden dolayı soruşturma geçirdiğini bunlardan 141 tanesinin de hapis ya da sürgün cezasına maruz kaldığını ifade ediyor. Biz de hem bu çalışmamızı hem de kitap olarak yayımlamayı düşündüğümüz çalışmamızı hazırlarken adı geçen ansiklopediden de faydalanmıştık. Bu çalışmamız neticesinde her ne sebeple olursa olsun bizzat yönetim tarafından sürgün cezasına çarptırılan kalem sahibi kişi sayısının 120 kişi civarında olduğunu tespit ettik. Yukarıda da belirttiğimiz gibi kitap olarak hazırlamakta olduğum çalışmamda bu adı geçen kalem sahiplerinin resmî hayatlarını, sürgün yıllarını, sürülme sebeplerini, sürgünde yaptıkları faaliyetleri, sosyal hayatları ve sürgün yıllarında-hepsinde olmamakla birlikte-kaleme almış oldukları eserleri, yine -hepsinde olmamakla birlikte- sürgünden dönüşleri, dönüş sebepleri ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

7 Daha önceki yıllarda da bu sürgünde yapılan faaliyetler hakkında da bazı çalışmalar yapılmıştır. Örnek olarak bk. (Aydil 1995: 225).

Genelde sürgün olan kişinin gönderildiği yer, daha önce bulunduğu yere göre -gerek hayat şartları gerekse diğer yönlerden- daha sınırlı veya sıkıntılı bir yerdir. Yani sonradan geldiği yer, geldiği yere göre daha zor şartların olduğu bir mekândır. Osmanlı zamanında veya ondan sonra olsun sürgün yeri olarak kullanılan belli yerler vardı. En çok sürgün gönderilen yerlerden biri de hiç şüphesiz birçok kalem ehlinin gönderildiği Sinop idi⁸. Sinop'tan sonra sürgünlerin veya ikamete mecbur olan kimse-lerin gittikleri yerler denilince ilk akla geliverenlerden bazıları; Kütahya, Bursa, Adana, Çorum, Edirne, Trablusgarp, Bağdat, Kıbrıs, Akka, Rodos, Malta'dır. Bu yerlere sürgünler tesadüf eseri gönderilmezler, her sürgünün gönderildiği yerin o kişiye göre veya ona sürgün cezasını veren makama göre bir manası vardır⁹. Osmanlı Devleti zamanında bu yerlerin seçilmesindeki tek ortak özellik ise merkez olan İstanbul'dan uzak olmalarıydı. Uzaklık mesafesi ise gönderilen kişiye göre değişmektedir. Sürgüne gönderilen kişi, sürgün müddeti sona erdiğinde veya padişah değişip yerine başka bir padişah geçtiğinde, yani sürgün süresi bittiğinde, ilk geldiği yere -ki bu muhtemelen İstanbul'dur- geri dönebildiği gibi bazen ömrü boyunca dönemeyen sürgünler de olmuştur¹⁰. Hatta bazen değişik sebeplerden dolayı -sağlık sebepleri bunun başında yer alır- sürgün yerleri değiştirilebildiği gibi bazen de her ne sebep olursa olsun sürgün yeri

8 “Anadolu, bir de düpedüz sürgün yeri olarak kullanılmış ve kullanılmaktadır. Bugün dahi gazetelerde okuyoruz: Filan kişiye şu kadar yıl hapis, şu kadar yıl da filan şehirde ya da ilçede gözetim altında bulundurulma cezası verilmiştir. Meşrutiyet döneminde bir ara Sinop'a sürme modası vardı. Hani şu güzelim iki limanıyla Karadeniz'in başlıca turistik yerlerinden biri olacağına benzeyen Sinop.” ([Cevdet Kudret, *Yurt Toprağı*], Borak 1982 194); “1997 yılına kadar toplumdaki tecrit edilmek istenen yazar ve şairlerin sürgün yeri idi. Refik Halit Karay, Mustafa Suphi, Ahmed Bedevi Kuran, Hüseyin Hilmi, Burhan Felek, Refi Cevat, Osman Cemal Kaygılı, Kerim Korcan, Sabahattin Ali, Celal Zühtü Benneci, Osman Deniz ve Zekeriya Sertel” bu cezaevinde yatan ünlülerdi. (Akagündüz 2002: 16).

9 “Rodos, havasının güzelliği ile dünyaca bilinen bir gezinti adası Leşkoşe, Kıbrıs adasının güzel bir yeri. Akka ise havasının vehâmetiyle meşhur olarak, hükümetin iltifatından nisbeten daha uzak olanların öteden beri sürgün yeri olduğundan, hükümet-i seniyyeye sürgün yerlerimizin bu şekilde seçilmiş ve belirlenmiş buyrulmasının, görünen ve görünmeyen sebeplerini, göz açıp yumuncaya kadar denilebilecek kısa bir sürede yapılacak araştırmayla meşgul olduk ve bu seçime kendimizce birçok manalar verdik. Kemal Bey'in mutlak bir tercihle tercih edilişi, Ahmet Mithat Efendi'yle Tevfik Bey'in Mithat Paşa'ya mensup oluşları, Nuri Bey'le benim bir tarafa intisabımız olmadığı düşünceleri de araştırdığımız, sürgün yeri seçiminin sebepleri içinde mevcuttu. Bu taksimde bizim hissemiz daha ağır düştüğünden arkadaşlar teselli vermeye başladılar.” (Bereketzâde 1997: 24).

10 Namık Kemal, V. Murat'ın tahta çıkması üzerine sürgünden geri döner; fakat Süleyman Hüsni Paşa Bağdat'tan -sürgün süresi bitmesine rağmen- geri dönemediği gibi sürgün yeri değiştirilmez ve Bağdat'ta vefat eder.

asla değiştirilmez. Bazı sürgünlerin ise sürgün edildikleri yerden, yurt dışına kaçtıkları da olmuştur¹¹.

Sürgün hadisesi, bazı romanlara¹², şiirlere¹³, hatta filmlere¹⁴ de konu olmuştur.

Sürgün cezasının bir diğer şekli de kalebentliktir¹⁵. Kalebent, ikamete mecbur olduğu kale içinde rahatça dolaşabilir ama kale dışına çıkışı yasaktır. Fakat büyük bir ihtimalle kalebentlik cezası alan mahkûmlara¹⁶ zaman içinde özel izinle dışarı çıkma hakkı da verilmiştir. Sadece normal zamanlarda değil rejim, yönetim değişikliği olan özel durumlarda da sürgün cezası kullanılmıştır. Mesela İttihat ve Terakki, iktidarı ele geçirince bazı kişileri, Sinop'a sürmüş, savaş yıllarında da İngilizler, İstanbul'u işgal ettikten sonra bazı aydınları Malta'ya sürmüştür¹⁷. Tanzimat'tan bugüne kadar olan dönem içine baktığımızda, sürgün olayının pek çok zaman diliminde görüldüğünü; fakat II. Abdülhamit ile İttihat ve Terakki zamanında biraz fazlalığı dikkati çekmektedir¹⁸. II. Abdülhamit'in

11 Ali Suavi, Kastamonu'da sürgün iken oradan Avrupa'ya kaçır; Ali Kemal de isteseydi kaçabilirdi: "*Sürgünlerin kontrolü ve koruması gevşek idi. Ali Kemal isteseydi, Halep'e gitmeyip vapurunun İzmir'de tevakkufu esnasından limandaki yabancı gemilerden birine atlayarak Batı'ya kaçabilirdi. Menfa yerlerini değiştirmek sürgünler için mesele değildi, yeter ki gittikleri yerde kendilerine geçim sağlayabilsinler. Yasak olan, İstanbul'a avdet idi. Ama o yasak bile Ali Kemal'in Paris yolunda İstanbul'a uğramasına mani olamamıştı.*" (Ali Kemal 1985: 163).

12 Stefan Zweing, *Bitmeyen Sürgün*, Evrensel Yayınları; Dragon Babic, *Son Sürgün*, Ayrıntı Yayınları; Justin Mc Carthy, *Ölüm ve Sürgün*, Çev: Bilge Umar, İnkılap Yayınları; Juan Goytisolo, *Yer Yüzünde Bir Sürgün*, Çev: Nuriye Gül Işık, Metis Yayınları; Behzat Ay, *Sürgün*, Tekin Yayınları.

13 Afşar Timuçin ve Metin Altıok'un "Sürgün" şiirlerini örnek verebiliriz.

14 Film olarak ise: *Sürgün*, Yönetmen: Mehmet Tanrısever, *Mavi Sürgün*, Yönetmen: Erden Kıral, *Sürgünden Geliyorum*, Yönetmen, Fikret Hakan.

15 Buna en iyi örnek olarak Halikasnas Balıkçısı adıyla da tanınan Cevat Şakir Kabaağaçlı'yı gösterebiliriz. Zekeriya Sertel'in çıkarmakta olduğu Resimli Hafta'nın 13 Nisan 1925 tarihli sayısında yer alan "Hapishanede İdama Mahkûm Olanlar Bile Bile Asılmaya Nasıl Giderler" isimli yazısından dolayı Bodrum'a kalebent olarak sürülmüştür.

16 Cevat Şakir (Halikarnas Balıkçısı), Bereketzâde İsmail Hakkı, Menâpirzâde Nuri, Namık Kemal, Ebuziya Tefik ve Ahmet Mithat Efendi'de olduğu gibi. Hatta daha sonra bu kalebent cezası alanlara kale içinde kalmalarına gerek olmadığı gibi dışarıda ev tutma hakkı da verilmiştir. Rodos'ta sürgün olarak bulunan Ahmet Mithat Efendi'ye adada ev kiralama ve ailesinin yanına alma hakkı verilir.

17 "*Silahlı mücadeleler ve ihtilallerle iktidarı alan hareketler, davalarına karşı gelenleri cezalandırırken, onların, vatan dışına çıkarılmalarını da bir te'dib vasıtası olarak kabul etmişlerdir. Bu ceza müessesesinin çok eski bir tarihi vardır. Kısaca sürgün denilen bu teb'id.*" (Kutay 1955: 5).

18 "*Tantuna gitmek tabiri yavaş yavaş unutuluyor. Bu söz Abdülhamit devrinde sürülmek, sürgüne yollanmak manasına kullanıldığından ve hemen hemen herkes sürülme tehli-*

kurmuş olduğu istihbarat teşkilatı sayesinde hafiyelerden gelen haberler neticesinde birçok kişi Osmanlı'nın sahip olduğu değişik yerlere sürgün edilmişlerdir:

“Sultan Hamit, İstanbul'dan birçok kimseleri jurnaller üzerine, vilayetlere teb'id etmişti. Bu teb'id edilenlerin bir kısmı hiçbir vazifeye haiz olmayarak, sadece bir maaşla ikamete memur edildiler, bir kısmı da memuriyetle gönderilirdi. Uhdelerine bir vazife ve memuriyet tevdi olunarak gönderilenler başka bir vilayet veya memuriyette iyi iş görecektik kabiliyette olsalar bile bunları inha etmeğe kimse cesaret edemezdi. Bir kimsenin nehy suretiyle vilayetlerde herhangi bir memuriyete tayini o kimsenin orada uzun müddet kalması demektir; bu kabil insanları ikamete memur edildikleri yerden başka mahalle naklen memur etmek kendileri üzerindeki menfilik sıfatını yavaş yavaş unutturulabileceği ve günün birinde bunların İstanbul'a da gelmelerine yol açabileceği için buna müsaade olunmazdı.” (Tahsin Paşa 1999: 200).

kesiyle karşı karşıya bulunduğu bulduğundan gizli konuşmalarda çok geçirdi. Aslı nedir bilmiyorum? Daha ziyade eskiden elfâz-ı savtiye dediğimiz, seslerden yapılan kelimeleri andırıyor. Koca imparatorluk bu. Tam sürgün cezasıyla devlet idaresine uygun, ucu bucağı bulunmaz, kuş uçmaz kervan geçmez, yılan bağırsağı sürünmez menfalar ülkesi. Sonra bizi bula bula cennet gibi Sinop'lara, Çorum'lara, Bilecik'lere sürmüşlerdi; zira menfa sayılacak memleketlerin en korkunçlarını Meşrutiyet idaresi tasfiye edip işin içinden çıkıvermişti.

Hâlbuki sürgün cezası rekorunu da yine o idare kırmış, müstebit padişahı geride bırakmıştı; düşününüz ki, İttihatçılar yalnız bir defasında Sinop'a vapur dolusu sürgün göndermişler, az görmüşler, arkadan da her postada bir miktar daha yollamağa devam etmişlerdi. Ellerinden gelse karaya incecik bir zırhla bağlı yarımadaçığı çöktüreceklerdi mübarekler. Bunların yekûnu padişahın otuz üç sene süren kötü idaresindeki hesaptan galiba fazla idi.” (Karay 1990: 52); *“Abdülhamit kolay kolay adam sürmezmiş. Kendine az çok başkaldıranları önce nişanla, parayla uyutmaya çalışıyor. Olmazsa mutasarrıf, vali, kaymakam, mektupçu filan gibi yüksek işlerle taşra illerine yolluyor. Yine olmadı, o zaman sürüyor. Sürgün işi, İttihatçıların zamanına dek böyleymiş. Sürgünlere ayrıca aylık bağlarmış. O zaman bir sürgünün eline geçen parayla neler alabileceğini hesaplamıştım. Şimdi tastamam aklımda kalmadı ama bir sürgün hükümetten aldığı parayla, günde aşağı yukarı, o zaman, iki kilo et, bir kilo pirinç, bir kilo şeker, iki kilo ekmek alabiliyor; cebinde de sigara parası kalıyor. O zaman bir sürgünün, sürgün olduğu için aldığı paranın satın alma gücünden de çoktu. O zamanlar sürgünler, hükümetten aldıkları paranın meteliğine el sürmeden rahatça yaşayabildiklerinden sürgünde para bile biriktirirlermiş. Sürüldükleri yerin eşrafi sürgünleri ağır, evlerinde aylarca misafir ederler, onlara saygı gösterirlermiş. Eşraf takımı, sürgünün neden sürüldüğünü bile bilmiyor. Ama ağaya yakışanı düşünmüşe yardım etmek, onu korumak. Hele sürgün okumuş yazmış adamsa, başlarına taç ediyorlar. Zamanımızda sürgünlük rezillikti. İş arasan iş vermezler, insanlar konuşmaktan bile korkarlar. A-caba, herkes hükümeti tutuyor da ondan mı hükümete muhalif olan sürgüne böyle davranırlar? Hiç de öyle değil. Konuşursan hepsi senden muhalif.”* (Nesin 1997: 79).

II. Abdülhamit'in bu sürgüne gönderme olayı romanlara da konu olmuştur¹⁹. **Demir Özlü** de II. Abdülhamit dönemi sürgün faaliyetlerine dikkat çekmektedir:

“Sultan Hamit'in memuriyet vererek gerçekleştirdiği sürgünler izliyordu. 19. yüzyılın son yılları sürgüne giden ya da gönderilen Jön Türklerle doluydu. Bir ara Sultan'ın Avrupa'ya gönderdiği bir elçi, bazı Jön Türkleri İstanbul'a dönmeye ikna etse de, ardından ikinci büyük sürgün dalgası başlıyordu (Özlü 2001: 128).

Sürgün olayının yoğunlaştığı ikinci dönem ise İttihat ve Terakki fırkasının iktidarda olduğu dönem olarak karşımıza çıkıyor²⁰. Hatta İttihat

19 *“Halit Ziya Uşaklıgil, Nesl-i Ahir adlı romanında, Abdülhamit döneminde kurulan gizli bir örgütte toplanan devrimci gençleri anlatır. Bunların başlıca kaygısı, Anadolu'ya gönderilmektir.”* ([Cevdet Kudret, *Akdeniz'i Yeniden Yaratan*], Borak 1982: 193); Yakup Kadri'nin *Hüküm Gecesi* romanının kahramanı, muhalif gazeteci Ahmet Kerim de oraya sürülür, içine girdiği yeri ve insanları o kadar yadırgar ki, kendini tavlaya ve içkiye verir, bir uyuşukluk içinde küflendikçe küflenir ve bir süre sonra alkolden mahrum kaldığı anlarda kafası yağ tükemiş bir kandile döner.([Cevdet Kudret, *Yurt Toprağı*], Borak 1982: 194).

20 Refi Cevad Ulunay, İttihat ve Terakki devrinde sürgüne gönderilişini şöyle anlatıyor: *“Bizde matbuatın çok acı günler geçirdiği devir, İttihat ve Terakki devri idi. Dayak, kurşun, idam gibi zulümlerin en hafifi menfa idi fakat İttihat ve Terakki öyle bir, iki kişi sürmekle iktifa etmiyor, toplu menfalar yapıyordu. Mesela Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesini bahane ederek bir gecede binlerce adamı tevkif etti, bir kısmını astı. Sekiz yüz elli kişiyi de sabahın alaca karanlığında Sirkeci'den Bahr-ı Cedid adlı köhne ve atik bir vapura bindirerek Sinop'a sürdü. İttihat ve Terakki'de ne kadar haşerat varsa menfilerin sevinde vazife almışlardı. Gün ışıdığı zaman bu 850 kişinin çoluğu çucuğu, hısımları akrabası kayıklarla vapurun etrafını aldılar. Babacığım, kardeşim, evladım, anneciğim, beyciğim, efendiciğim feryadı ayyuka çıkarıyordu. Denizin üzeri kayıktan hasır serilmiş gibiydi. İçimizde pašalar, beyler, âyan, mebusân asası ve gazeteciler vardı. Muhâfazamıza memur olanlar kahkahalarla gülerek:*

-Köpekler de Hayırsız Adalar'a giderken böyle uluyorlardı.

diyorlardı. Vapurun ötesinde berisinde sık sık dayak hadiseleri oluyordu. Muhlis Sabahattin, Arnavut muhafızlardan birinin ağır küfrüne karşı:

-Efendi ! Biraz nezaket

dediği için Arnavut onu evvela omuzundan yakalayarak:

-Al sana nezaket! Al sana nezaket!

diye dut ağacı silker gibi sarstıktan sonra suratına bir yumruk indirerek tek gözlüğü-nü kırmıştı. Son zamanda Sinop menfasında bin beş yüz kişi vardı. İttihat ve Terakki Birinci Dünya Harbi'ne girinceye kadar bu hal böyle devam etti. Harbe girdikten sonra menfileri içlere dağıttılar. Yaysız Tatar arabalarında gruplar, tüfeklerine fişek sürülmüş, süvari jandarmalarının muhafazasında başka menfalara gönderildiler. Yolda jandarmalar ufak bahanelerle arabadakileri kamçılıyorlardı. Yollarda bazen pis hanlarda, bazen karakollarda, bazen de hapishanelerde yatırılıyorduk. Buralarda yatmak değil oturmağa imkân yoktu. Haşerat hücumuna maruz kalıyorduk. Hepimiz bit içinde idik. Yolda ekmek bile vermedikleri için uğradığımız kasabalarda ahali:

-Garipler gelmiş

ve Terakki'nin, 600 kadar aydın kişiyi Sinop'a sürdükten sonra bütün siyaset meydanının kendisine kaldığını iddia edenler de vardır:

“İstanbul’da tevkifata uğrayanların büyük bir kısmını muhalif tannan aydınlar teşkil ediyordu. Bahr-i Cedid vapuruyla Sinop’a sürülenlerin bir bölümü de İstanbul’daki serseri ve işsiz takımıydı. Tevkif faaliyeti taşra şehirlerinde de muhalefet hareketlerini söndürecek bir şiddette sürmüştü. Artık siyaset meydanı, yurt dışından yapılmak istenen bazı cılız müdahaleler bir yana, sadece İttihat ve Terakki’nin mensuplarına kalmış bulunuyordu. Meşrutiyet devrinin 1914’te yapılan üçüncü ve son seçiminde yalnız onun sesi ve sözü vardı.” (Birinci 1990: 215).

Demir Özlü, Cumhuriyet’in ilanından sonra da sürgünün devam ettiğini söylüyor ve buna örnek olarak da 150’lilikleri ve başkalarını gösteriyor:

“Cumhuriyet’in ilanından sonra, bu defa başka bir sürgün dalgası oluyordu. Bunlar saray çevresinin akrabaları ile 150’liliklerdi.” (Özlü 2001: 128-129). *“Büyük Osmanlı Liberali Prens Sabahattin Bey, 1899 yılında babası ve erkek kardeşiyle birlikte sürgünü seçecek, ancak 1908’de Hürriyet’in ilanından sonra İstanbul’a dönecek; 1913’te gene sürgün yolları görünecektir ona 1918’de yeniden döndüğü ülkesinden 1924’te zorunlu olarak ayrılacak, da 1948 yılındaki ölümüne kadar İsviçre’nin bir köyünde sürgün kalacaktır.”* (Özlü 2001: 7).

Mehmet Şeref Aykut’a göre sürgüne gönderilen kişiler aynı zamanda memleketi kurtaracak eğitimli ve bilgili kişilerdir:

“Fizan, Trablus, Bingazi adeta dolmuştu. Çok ücra ve mahrumiyet mihrakı olan Maan, daha sonra Yemen’in içlerine kabilelerin gelmeye başladığını duyuyorduk. Bu işin sonu nereye varacaktı. Sürülenler, bu fakir milletin yetişmeleri için binbir mahrumiyete katlandığı münevver kadro idi. Doktorlar, hukukçular, iktisatçılar, idareciler hatta kurmaylar dâhil seçkin subaylar. Onlara şekli ve nazari birer vazife de veriliyordu. Aslında bu yetişmiş kadro, memleket hasreti çekilen himmetlerle refah ve medeniyete ulaştıracak topluluk değil miydi?” (Kutay 1985: 67).

Bir yerden başka bir yere gönderilmek, hem de kalıcı olarak gönderilmek, gerçekten insanı etkilemektedir. Sürgün cezasına uğrayan kişi-

diye peynir ekme getiriyorlardı.” (Yücebaş 1969: 4-6); *“İttihat ve Terakki, Bab-ı Ali baskını ile iktidarı zorla geri almış, Hürriyet ve İhtilaf buna Sadrazam Mahmut Şevket Paşa’yi öldürerek cevap vermiştir. İttihat ve Terakki, muhalifini bu vesile ile suikastla ilgili görerek tasfiye maksadıyla Anadolu’ya sürdü.”* (Karay 1992: 297); *“1908’de Hürriyet’in ilanı ile sürgünler dönüyorlar; fakat bu defa, İttihat ve Terakki Partisi’nin diktatörlüğe yönelmesiyle, yurttan gene kaçmalar başlıyor, bir takım aydınlar da yurt içinde sürgüne gönderiliyorlardı”* (Özlü 2001: 128-129).

nin psikolojisini ve neler yaşadığını, neler hissettiğini ise **Aziz Nesin**'in şu cümleleri bize veriyor:

“1948 yılında İstanbul Sıkı Yönetim Mahkemesi beni, Türk Ceza Yasası'nın 161. maddesine göre 10 ay hapis, 4 ay Bursa'da sürgüne mahkûm etmişti. Sonradan o madde anti-demokratik bulunarak yürürlükten kaldırıldı. Ama ben sonradan kaldırılmış olan anti-demokratik yasanın bu maddesine göre 10 ay hapis ve 4 ay sürgün cezasını çekmiştim. Çektiğim acıları, benden çok, o zaman 24 yaşında bulunan eşim ve geride bıraktığım 5 ve 6 yaşındaki iki çocuğum çekmişti. Onların benden başka hiçbir geçim ve gelir güvenceleri yoktu (Nesin 1997: 11).

Size o günlerin acı, çok acı olduğunu söylemeyeceğim. En acı günler bile üzerinden yıllar geçtikten sonra, dalında dura dura ballanan meyvalar gibi tatlılaşıyor. Şimdi, sürgünde geçen o acı günlerimi andıkça gülüyorum. Anlatınca da dinleyen gülüyor. Anlatamadıklarım, anlattıklarımдан çoktur. Bakın ben sürgünde neler çektim demek istemiyorum. Bunu söylemek de, düşünmek de ayıp. Doğrusu tarihimizde o denli çok çekenler, sürgünler var ki, benimki, onların çektiklerinin yanında bir turist gezisi gibi kalır (Nesin 1997: 14).

*Bursa Lisesi'nde zamanın çok iyi öğretmenleri vardı. Bunlar bizi tanırlar ve içlerinden konuşmak, görüşmek isterler ama polisçe fişlenmekten korktuklarından sicillerinin bozulmasından çekindiklerinden yani yüreksizliklerinden bizimle konuşmazlardı. Karşılaştığımız zaman ya başlarını çevirip görmezden gelemeye çalışırlar, ya hızlı adımlarla olduğumuz yerden uzaklaşırlardı. Adlarını unuttuğum o öğretmenlerden biri benim için çok önemliydi. Bu **Haşim Nezihî Okay**'dı. Değer verdiğim bir insandı. Bursa'da تنها yerlerde uzaktan selam veren ve gülümseyenlerden biriydi (Nesin 1997: 53).*

Padişahlık döneminde de hükümet işine gelmeyenleri sürermiş ama o zaman daha insaflıymışlar. Sürgün edecekleri adama taşrada bir görev verirler, daha olmazsa bir de gündelik bağlarlarmış. Son olarak, ağrıyor bahanesiyle iki altın kaplama dişimi söktürüp altınını sattığım ve parasını da çoktan yediğim için, artık satıp savacak bir şeyim kalmamıştı. İki gündür karnum açtı. Bursa'nın genel kitaplığında hem bol bol kitap okuyor, hem ısınyordum, ama karnımı doyuramıyordum. Aramadığım iş de kalmamıştı. Sürgün olduğumu öğrenenler, mimlerler, polise fişlenirler korkusuyla yan çiziyorlardı.” (Nesin 1997: 55).

Ele aldığımız dönem içindeki sürgün edilmiş kişiler incelendiğinde, sürgünlüğün en zor tarafının ayrılık acısı olduğu ortaya çıkıyor. Bereketzâde İsmail Hakkı, *Yâd-ı Mâzi* isimli eserinde Ahmet Mithat Efendi'yi ve Ebuzziya Tevfik'i Rodos adasına, Namık Kemâl'i de Kıbrıs'a

bırakıp kendi sürgün yeri olan Akka Kalesi'ne giderken arkadaşlarından ayrılmanın vermiş olduğu acıyı şu cümlelerle ifade ediyor:

“Ümitsizlik ve hasret içinde Kıbrıs'tan ayrılıp²¹ Akka'ya doğru yolumuza devam ettik. Birbiri ardınca üç arkadaşından ayrı düşen iki arkadaşın ahval-i ruhiyesini açıklamaya sarf edilen sözler کافی ise, o zamanki gönül ezginliklerinin cisimleşmesine de aşağıdaki beytin ikinci mısraı yeter:

*Bulunca arz-ı hâle ol şebidâdi bir yerde
Beni bir yerde bulmuşlar dil-i nâşâdi bir yerde”*

(Bereketzade 1997: 81).

Refik Halit gibi hem yurt içinde (Çorum, Ankara, Bilecik) hem de yurt dışında (Halep, Beyrut) iki defa²² sürgün hayatı yaşamış bir insan dahi sürgün günlerini zor geçirmektedir:

“Yıllardan 1923 ve aylardan galiba Nisan, 35 yaşına yeni basmıştım. Lübnan'da Beyrut'a yakın Cünye kasabasında denize bakan bir evdeyim. Lübnan kıyılarında Nisan, İstanbul'un Temmuz'u çocukluğumdan beri adet edindiğim gibi sabah erkenden uyanım; gene âdetim üzere kahvemi elimle pişirip içtim; memleket adetlerine uyararak da kekik çekilmiş zeytinyağına ekmeğimi banarak kahvaltı ettim; bahçeye çıktım. Gül, yasemin, fulya hiç bakılmadıkları, su yüzü görmedikleri halde, denizin, kırağının, iklimin tesiriyle durup dinlenmeden katmer katmer açtıkları için etraf renk ve rayiha içinde. Peki amma vakit nasıl geçer?” (Karay 1992: 7).

Yukarıda verdiğimiz örneklerde hep asıl sürgün olan kişinin psikolojisini vermeye çalıştık. Eş durumunda olan ve eşinden dolayı sürgün yerine gitmek zorunda olan kadının psikolojisi ise erkeğinkinden pek farklı değildir. Buna örnek olarak **Abidin Dino** ile birlikte Adana'ya sürgülen eşi **Güzin Dino**'yu gösterebiliriz:

“Bembeyaz Toros duvarının dibine yayılmış Çukurova'da kış, rutubetli, yağmurlu. Kentin dolaylarında çakalların ulmasıyla, savaştan ötürü karartmasıyla, trenlerin geceleri sanki daha tiz, daha acı düdük sesleriyle, evin önünde adımları duyulan gözleyici sivil polisleriyle, Adana gerçekten bir sürgün ve gurbet kenti.” (Dino 1991: 95).

İnanılması güç de olsa bazen sürgün olmanın avantajlı olduğu durumlar da yok değildir aslında. Diğer memurlar maaşlarını tam ve gününde alamazken sürgünler maaşlarını hem tam, hem de gününde alırlar:

21 Namık Kemal'i bıraktıktan sonra

22 Ahmet Altan, Refik Halit'in ilk sürgününe sert yazılar yazan bir yazar olarak; ikinci sürgününe ise bir politikacı olarak gönderildiğini ifade ediyor (Altan 2006: 11).

“Ülkenin neresinde muhakeme ve mahkûm edilirse edilsinler, sürgünler İstanbul’da toplanıyor, devlet merkezinden uzaklara gönderiliyordu. Bazen divan-ı harplerde veya yüksek mahkemelerde yakınları olanlara, yeni sürgünlerle beraber haber ve istedikleri eşya da iletiliyordu. Belki güç inanılır ama hakikattir; sürgüne gönderilenler içinde devlet memuru veya herhangi bir işte çalıştırılan varsa aylıkları muntazaman veriliyordu. Hâlbuki ötekiler cezaya uğramamış olanlar üç dört ayda bir maaş alabiliyorlardı.” (Kutay 1985: 65).

Refik Halit’in anlattıklarından, sürgün cezası almış olmanın etkilerinin insan hayatta var olduğu müddetçe hep onu takip ettiğini anlıyoruz. Çünkü o, mütebâidin (sürgün) cezasına çarptırıldığı için askere alınmaz:

*“...önce zamanın kanunlarına uyarak elli sarı altın yatırıp üç ay talim gördüm, askerlik yaptım. Sonra tabiatıyla askere alınacak, umumi harbe katılacaktım. Bu şereften beni hocalık, mocalık değil, sürgün oluşum ve orduya sokulduğum takdirde, hükümet kafasınca, bir şeyler çeviririm endişesi mahrum etti. Vaktâki Birinci Dünya Harbi’nin yedi yılını sürgün geçirip sonuncu aylarda. **Ziya Gökalp**’in lütfuyla ve izinle İstanbul’a geldim, sürgünlük hükmü ihtiyaten uhdemde kaldığı için yine askerden uzak tutulmuştum.*

Neden çağırmadılar?

Zira mütebâidin arasında harp çıkınca affa uğrayanlar müstesna, geri kalanlar orduya katılması tehlikeli, şüpheli adamlardı. Hatta bizlerin asker topluluklarından uzak tutulmamız için ilgili dairelere emirler verildikten başka elimize bir de askerlikten muaf vesikası tutuşturulmuştu. Vesikada bilmem kaç numaralı defter mucibince askerlikten tecildir cümlesi yazılı idi; başka sarahat yoktu. Esrarlı bir rakam idi bu.” (Karay 1985: 9).

Tabii olarak sürülmek, sürgünü yaşamak insanı derinden etkilemekte, onun sürülmesine sebep olan şeyleri bırakmasında rol oynamaktadır. Ahmet Mithat Efendi, Rodos’tan dönüşünde eski özelliklerini devam ettirmediği gibi -daha doğru bir tabir ile akıllanmış olarak geri döner-yönetimle de iyi geçinmeye başlanmıştır:

“Gençliğinde bir ara Genç Osmanlılara ilgi duymuşsa da, özellikle Rodos sürgününden sonra kendine yeni bir yol çizmiş, rejim kavgasını bir tarafa bırakarak, etliye, sütlüye, suya sabuna dokunmadan, yani sarayla, yönetimle mümkün olduğu kadar iyi geçinerek şimdi Batılılaşma dediğimiz o ‘teceddüd’ dönemini yara almadan geçirmiştir.” (Çeri 2000: 254).

En ilginç olanı ise Ahmet Mithat Efendi gibi kişilerin sürgün dönü-şü yönetimle iyi geçinmelerine rağmen, Refik Halit, Ebuzziya Tevfik, Namık Kemâl, gibi bazı kişiler (Ahmet Mithat Efendi’nin tam tersine

davrandıkları için) iki, üç defa sürgün hayatı yaşamak zorunda kalmışlardır. Sürgün her ne kadar kötü bir şey de olsa bundan faydalanmasını, ondan bir şeyler elde etmesinin bilenler de olmuştur. Mesela Refik Halit Karay, sürgünde kaleme aldığı yazılardan bir **Memleket Hikâyeleri** ortaya çıkarmıştır:

*“Anadolu’da sürgünlüğüm esas itibarıyla dört buçuk yıl süren bir mektep tatili, uzun bir weekend gibi geçti ve bana **Memleket Hikâyeleri**’nin itibarını kazandırdı (Karay 1990: 18). Zira çoğu kimse sürgünlüğe dayanamamış, ya kısa zamanda affa uğramış yahut sürgünlük hayatında iz, eser bırakmamış yahut da o halde geri dönmüştür ki, çarçabuk öbür dünyayı boylamış, boylamadıysa bile yarı ölü, sönük, sünepe, yıkılmış, verimsiz kalmıştır. Bende bunların hiç biri olmadı. Hem dayandım, hem dayattım, biraz ürktüm, epeyce tutuldum. Anadolu’da geçirdiğim birinci sürgünlüğümünden Memleket Hikâyeleri ile geldim. Gurbette yaşadığım ikincisinden ise **Sürgün** romanıyla dönmeden önce, büyük **Atatürk**’ün misafiri olarak yanına çağrılmak gibi -hatırladıkça göğsümün kabardığını duyduğum- yüksek bir iltifata eriştim; fakat resmi affı bekledim.” (Karay 1990: 108-109).*

Sürgünde boş durmayıp bir şeyler yapan, kazançlı çıkanlara başka bir örnek olarak da Bodrum’a kalebent olarak gönderilen **Halikarnas Balıkçısı** adıyla da bilinen **Cevat Şakir Kabaağaçlı**’yı gösterebiliriz:

“Bodrum’da otuz yıllık sürgün hayatı ile Halikarnas Balıkçısı Türk yazınında daha denenmemiş bir girişimi sonuca bağlamış bulunuyordu: Bir çevrenin yaşamını ayrıntılı gerçeklerinin tümü ile paylaştıktan sonra onu dile getirmeyi başarmıştı. Balıkçı ile balıkçılığı, süngerci ile süngerciliği, denizci ile denizciliği yaşamış, toprak, güneş, hava, su ile karşı karşıya gelerek insan aklının madde ile sıkı fıkı alışverişinden ne çıkartabilir, yaratabilirse hepsini deney süzgecinden geçirmiş ve bu teke tek karşılaşmadan doğa ile insan arasında her iki varlığın da tüm yetkilerini ortaya koydukları bu yaman kaynaşmadan insan, düşüncesi ve dili gereği olan ürünü vermiştir.” (Erhat 1980: 228).

Şimdiye kadar sürgünün hep kötü taraflarından bahsettik. Evet nadir de olsa iyi tarafı da varmış sürgün olmanın. Cevat Şakir, ilk önce Bodrum’a kalebent olarak zorla gönderilir. Bodrum’a geldiği ilk günlerde dilekçe verir ve cezasını İstanbul’da tamamlamak istediğini bildirir. Cezasının yarısını Bodrum’da tamamlar fakat daha önceleri vermiş olduğu dilekçenin cevabı gelir ve kalan kısmı için İstanbul’a gönderilir²³. Ama o, Bodrum’dan geldiği yer olan İstanbul’a zorla gider. Kalan kısmı da İstan-

23 İstanbul’a cezasının geri kalan kısmı için gitmek istemez. Fakat Bodrum’a ilk geldiğinde çektiği yabancılıktan dolayı dilekçe verdiği için dilekçesine olumlu cevap verilmiş ve İstanbul’da cezasının kalan 1.5 yılı için izin çıkmıştır.

bul'da tamamladıktan sonra hemen Bodrum'a geri döner ve Bodrum'a yerleşir. Tâ ki çocuklarının okul zamanı gelinceye kadar. İlk dönemlerdeki sürgünler son dönemlerdeki sürgünlerden, hem posta hem hayat şartları hem de yaşanan yer bakımından daha şanssızdırlar. **Demir Özlü**, geçmişteki sürgün ile şimdiki sürgün arasındaki farkı da şu cümlelerle ifade ediyor:

“II. Abdülhamit dönemi sürgününün, ülkesiyle, yabancı postaneler aracılığıyla, o çok uzun süren mektuplaşması neredeydi; şimdiki posta neredeydi? Üstelik şimdi telefon adı verilen bir araç da vardı. Bir yerden bir yere gitmek, gereksinme duyulursa çok hızlıydı. Öte yandan ekonomik yaşam çok gelişmişti. Ama gene de sürgünlük diye bir şey vardı. Onun bir konumu, bir dengesi, derin bir iç ağırlığı, bir üzücü kederi kaybolmamıştı. Sürgünlük gene biraz da sürgünlüktü.” (Özlü 2001: 130. *“Türk modern tarihinde sürgün olanların hepsi çok tanınmış insanlar değillerdi. 19. yüzyılın ve 20. yüzyılın başının sürgünlük koşulları, bugün Avrupa'da sürgün olmanın yanında çok daha ağırdı. Fizan'da, Trablusgarp'ta, Anadolu içlerinde ölen birçok sürgün vardı.”* (Özlü 2001: 128-129).

Sürgün, gurur ve şeref veren iyi bir olay olmamasına rağmen sürgünleri menfaya götüren geminin ismi Şeref Vapuru adını taşır. Mehmet Şeref Aykut, kendisi de bir sürgün olan Dr. Abdullah Cevdet'in bu olayı iyi bir mizah konusu yaptığını ifade ediyor:

“Muhakememin sürdüğü günlerde, 132 mahkûmun birden sürüldüğünü duymuştum. Bunlar Şeref isimli vapur ile gittikleri için kendilerine Şeref Kurbanları adını verdiklerini aralarına katıldıktan sonra dinleyecektim. Daha sonra yakından dost olduğum Dr. Abdullah Cevdet, adımın Şeref olması dolayısıyla 'Eğer aramızda olsaydın bu köhne gemiye yakışmayan Şeref adı hakikat olurdu' diyecek kadar beni candan karşılayacaklardı.” (Kutay 1985: 64).

Sürgün konusunda şimdiye kadar hep zorla gönderilmeden veya ikamete memur bırakılmadan, eşten dosttan ayrı kalmadan bahsettik. Fakat Demir Özlü alışılmışın dışında olarak, edebiyatta gönüllü sürgün kavramından bahsediyor. Gönüllü sürgün kavramını da şöyle ifade ediyor:

*“Gönüllü sürgün yazarlar vardı. **Henry Miller**, kitaplarını yayınlayacak ortamı Amerika'da bulamayınca, Fransa'ya gelmiş, yıllarca Avrupa'da dolaşmıştı. **James Joyce**, kendisini İrlanda'dan sürgün etmiş, Fransa'da İsviçre'de yaşamış, İsviçre'de ölmüştü. Mezarı Züriç'teydi. Daha önceki yüzyıllarda, Fransız kadın yazarı **Mme de Stael** birkaç defa sürgüne kaçmış, **Almanya'dan** adlı kitabından başka **Sürgünün On Yılı (Dix annes d'exil)** adlı sürgünlüğüne tanıklık eden bir kitap daha yazmıştı. Amerikan yazarı **Henry James**'in başlattığı gönüllü sürgün geleneğini,*

yitik kuşak Amerikan yazarları **-Hemingway, Scott Fitzgerald-** daha öncekilerden **Gertruda Stein, Edith Wharton** sürdürmüşlerdi. **Ezra Pound, T. S. Eliot**'un gönüllü sürgün yılları vardı. **Scott Fitzgerald, Dos Passos, E. E. Cummings, I. Dünya Savaşı**'ndan kaçıp sürgüne gitmişlerdi. Aynı dönemde Joyce Trieste, Züriç, Paris, Roma arasında dolanıp duruyordu. Henry Miller gibi **Lawrance Durrell** de o dönemde gönüllü sürgündeydi. **Malcom Lowley de Exile's Return** adlı bir kitap da yazmıştı.

İnsanlığın bildiği ilk çağlardan beri zorunlu sürgünler vardı. Antikçağ, yurdundan uzak düşmüş, acı çeken sürgünü, **Odysseus**'un kişiliğinde sembolize etmişti. Latin şairi, **Ovidius**, milattan sonra 8 yılında, Roma'nın yöneticisi **Augustus** tarafından Karadeniz kıyısına, Köstence'ye sürgün edilmişti. **Ovidius** sürgünde iki yapıt yaratmıştı: **Pontiques ve Tristes**. Bunlardan **Tristes/Kederliler**, onun sürgünlüğünün ilk dört yılını anlatıyordu. Yolculuk, oraya yerleşme, Köstence çevresinin betimlenmesi, Karadeniz'in bu Batı kıyısında oturanlar kitabın konusuydular. Sonra, yüzyıllar boyunca, özellikle Aydınlanma Çağı düşünürleri, zaman zaman sürgüne kaçmak zorunda kalmışlardır. Almanya'da Weimar Cumhuriyeti'nin sarsılarak, Üçüncü Reich'in yükselişi, çağımızın en geniş yazar ve aydın sürgününe neden olmuştu. **Vicki Baum'dan, Thomas Mann'a, Heinrich Mann'dan Nelly Sachs'a, Anna Seger'e, İsveç'e yerleşen Peter Weis'e kadar Alfred Döblin** de, o dönemde sürgüne gidecekti. Bu sürgünler Hitler rejimine karşı direnecektiler. Bugünse başta **Aleksandr Soljenitsin, Andre Siniavski** olmak üzere bir çok Rus yazarı sürgündeydiler. Sürgün edebiyatında bir Rus nostaljisinden söz edilebilirdi. Bunu da ilk hissedenlerden biri, Avrupa'ya gelip, düşlediklerini bulamayan ünlü Rus düşünürü **Herzen**'di." (Özlü 2001: 163-164).

Hivren Demir, Edward Said'den hareketle sürgün ve sürgün edebiyatını şu sözlerle değerlendiriyor:

"Edebiyat eleştirisinin kuramsal bir temele oturtulmasını sağlayan en önemli adımların atıldığı yirminci yüzyıl, uluslararası alanda iki dünya savaşına, bu savaşların uluslararası sistemde yarattığı köklü değişikliklere, sosyalizmin çöküşüne ve milliyetçiliğin hızlı yükselişine sahne olmuştur. Uluslararası alandaki değişiklikler edebiyat alanındaki çalışmaları da etkilemiştir. Bu etkinin göstergelerinden biri de 1970'lerde ortaya atılan **Sömürgecilik Sonrası Eleştiri Kuramı**'dır. Sömürgeciliğin kültürel hayattaki yansımalarının modernist söylemle ilişkisini incelemek açısından hareket eden sömürgecilik sonrası eleştiri, büyük ölçüde, Filistinli Hristiyan bir ailenin çocuğu olan Edward Said'in çalışmalarıyla şekillenmiştir.

Oryantalizm çalışmalarını başlatan Said, kültür ve emperyalizm üzerine eserler vermiş ve bu ilişki çerçevesinde sürgün edebiyatı kavra-

mini da ortaya atmıştır. Said sürgün edebiyatı kavramını, ideal bir entelektüel tanımı yaparken ortaya atar. Sürgün edebiyatının yaratılarını da entellektüelin otoritenin karşısında bir yabancı oluşunun ürünüdür. Said, sürgünü yalnızca yuvadan uzakta yaşamak olarak tanımlamaz; sürgünün hem fiili hem de metaforik bir durum olduğunu söyler. Said'e göre, fiili sürgünlükte zor olan, yalnızca yuvadan ayrı kalmak değildir; asıl zorluk, sürgünün, ona yuvasını anımsatan pek çok şeyle birlikte yaşamak zorunda olmasıdır. Said, bu nedenle, insanın dünyanın dört bir yanıyla temas halinde tutan çağdaş yaşamın sürgünlüğünü fazlasıyla hissettirdiğine inanır.

Metaforik bir durum olarak sürgün ise insanın kendisini yaşadığı topluma yabancı hissetmesi, aykırılık ve uyumsuzluk duygusuna sahip olmasıdır. Said, bu aykırılık ve uyumsuzluk duygusunu onaylar; çünkü aykırı ve uyumsuz olan entelektüel bir bakış açısıyla yaklaşır. Bir başka deyişle, evet -deyicilerin karşısında hayır- diyen biri olarak sürekli üretmek, ortaya bir şeyler koymak zorundadır. Öyleyse sürgün edebiyatçı her şeyden önce üretkendir. Said, **Theodor Wiesengrund Adorno**'yu entelektüel bir sürgün olarak tanımlar. Said'in vurguladığı, edebiyat yapıtında parçalanmış bir üslubun kullanılmasının gerekliliğidir. Said'e göre parçalanmış bir üslup, başarının yaltaklanmalarına karşı sürekli tetikte tutan bilinci temsil eder. Diğer bir deyişle sürgün edebiyatında her şeyi açıkça, belli bir mantıksal sırayla, sistemli bir biçimde anlatıp dünya üzerinde bir etki yaratmak amaçlanmaz; ama sürgün entelektüel, yazdıklarını bir gün birilerinin anlayacağını umar.

Said, Adorno'nun 1953'te yayımlanan **Minima Moralia**'sının mantıksal bir sırayı takip etmeyen, yazarın dünya görüşünün bile sistemli bir biçimde aktarılmadığı bir eser olarak parçalanmış üslubun çok güzel bir örneği olduğunu söyler. Said'in parçalanmış üslubun kullanıldığı edebiyat ürünlerine verdiği başka bir örnek de **Turgenyev**'in **Babalar ve Oğullar** adlı romanıdır. Said, romanın kahramanı. **Bazarov**'un romanda kısa bir süre görüldüğünü ve sonra ortadan kaybolduğunu belirtir. Yani Bazarov, okuyucuya, hikâye edici bir bağlam içinde sunulmaz. Ayrıca Said, romanın kahramanı olduğu halde Bazarov'un romanın hiçbir yerine sığmadığını; inatçılığı ve isyankârlığıyla olayın dışına taştığını ve hiçbir biçimde evcilleştiremediğini söyler. Bu tavrıyla Bazarov, Said'in gözünde entelektüel sürgünlüğün bir örneğini verirken, Bazarov'un yaratıcısı **Turgenyev** de parçalanmış üslubu nedeniyle, Said tarafından sürgün bir edebiyatçı olarak görülür.

Said, sömürünün her türüne karşı çıkacak sürgün bir entellektüelin kendi dili dışında bir dil kullanmasını, onun sürgünlüğünü doğrudan ortadan kaldıracığını, böylece aslında sömürüyü kabul etmiş olacağını anlatır. Sürgün entelektüel, işinin ne kadar zor olduğunun farkındadır

ama onu sürgün kılan, kolay seçeneği tercih etmemesidir. Said'in sözünü ettiği şahsî tını ve kişiye özgü duyarlılığı edebiyat metnine yansıyacak olan dil de herkesin hemen anlayacağı kolay bir şey değil, kişileri aşan ve anlaşılması güç olan zor bir dildir. Said, uzlaşmanın edebiyatçıyı sürgünden kurtarıp ona bir yer sağlayacağını düşünür. Oysa Said'e göre, sürgün edebiyatçının tek yuvası yazıdır. Said'e göre, toplumda kendine ait bir oda bulamayan sürgünün, edebiyat alanında bazı ayrıcalıkları vardır. Birincisi, zorluklar içinde yaşamanın, sorgulanmanın, düzensizliklere karşı ayakta kalmayı başarabilmenin sürgüne verdiği haz; ikincisi ise, sürgünün, kendi perspektifiyle, içinde yaşadığı toplumun perspektiflerini her zaman karşı karşıya koyabilmesinin sonucu olarak, yepyeni fikirler üretebilmesi ve olaylara herkesten farklı boyutlarda bakabilmesidir. Bu avantajları kullanan sürgün, edebiyat alanında üretken olduğu kadar özgürdür de. Sürgün edebiyatçının bütün davranışlarının ve ürettiği bütün yapıların sorumluluğu kendisine aittir; çünkü o, otorite ve güç sahibinin karşısında hem kendi değerlerini hem de ezilen değerlerini korur. Said'e göre sürgün entelektüel, otoriteye direnerek düşüncelerini ödünsüz bir biçimde ifade etme özgürlüğünü elde eder.

Said'in sürgün edebiyatı anlayışının temel dayanağı olan yabancılaşma, edebiyatçının kendi kimliğini ve kendi kültürünü korumasına izin verilmemesinin bir sonucudur. Bu nedenle sürgün edebiyatı, kültürel kimliğin yerelliğine değer veren ve farklı kimliklerin hakkaniyetle temsilini iyi bir edebiyat yapıtının temel ölçütü olarak kabul eden sömürgecilik sonrası eleştiride önemli bir yere sahiptir.” (Demir 1999: 5-9).

İşte bu sürülen veya sürgün cezasına uğrayan kalemlerin hemen hemen tamamına yakını sürüldükleri yerlerde sürgün hayatı yaşarken aynı zamanda; bir veya birden çok edebî eser de kaleme almışlardır. Ama ele aldıkları bu eserleri sürgünden İstanbul'a gönderip yayımlama imkânı bulanlar (Ebuzziya Tefvik) olduğu gibi hatta yayımlayamayanlar veya İstanbul'a geri döndükten sonra (H. Cahit Yalçın) yayımlayanlar da olmuştur. Bazen de o zamanki hükümetin çıkardığı bir karar ile sürülen veya giyabında yargılanan kişilerin sürgün veya kaçak olarak buldukları yerden gönderdikleri el emeği göz nuru yazıların da yayımlanmasına izin verilmediği de olmuştur:

“Bu arada Divan-ı Harb-i Örfî tarafından matbuata yeni bir tahdit getiriliyor ve memleketin herhangi bir yerine sürülmüş bulunanlar veya giyaben mahkûm edilenlerle, Mısır ve Avrupa'daki firarilerin İstanbul'da siyasi makale ve risale neşrettiklerine dikkat çekilerek, bu kabil neşriyatı basan matbaa ve gazete sahipleri hakkında soruşturma yapılacağı duyuruluyordu.” (Birinci 1990: 80).

Her ne açıdan bakılırsa bakılsın sürgün hadisesi bütün yönleriyle insan hayatını derinden etkileyen bir olaydır. Belirli bir hayat düzeninden başka bir yerde başka bir hayat düzenine, yaşam koşullarına geçmek insan hayatı için hiç de küçümsenmeyecek bir olaydır. Sürgünü sadece yer değiştirme olayı olarak görmemek gerektiğini, 168 yıllık bir zaman dilimini kapsayan bu çalışmamızdaki Aziz Nesin'in yaşadıkları, bu sürgün hadisesinin insan psikolojisi üzerindeki etkilerinin anlamamız için kanaatimce yeterlidir.

KAYNAKÇA:

AKSOY, Elif-CANKARA, Murat (Güz 2002), “Çağdaş Türk Edebiyatının Toplumsal Profili”, *Kanat*, Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Merkezi Haber Bülteni, Sayı:10, Ankara.

Ali Kemal (1985), *Ömrüm* (Haz: Zeki Kunalp), İsis Matbaacılık, İstanbul.

ALTAN, Ahmet (18 Haziran 2006) “İki Sürgün Bir Hayat”, *Hürriyet Pazar*, İstanbul.

AYDİL, Erol (Mart-Nisan 1995), “Sürgünde Yeşeren Vatan” *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 95, İstanbul.

BEREKETZÂDE, İsmail Hakkı (1997), *Yâd-ı Mâzî*, Nehir Yay., İstanbul.

BİRİNCİ, Ali (1990), *Hürriyet ve İhtilaf Fırkası*, Dergâh Yay., İstanbul.

BORAK, Sadi (1982), *Halikarnas Balıkcısı ve Bir Duruşmanın Öyküsü*, Bilgi Yay., Ankara.

ÇERİ, Bahriye (Kasım 2000), “Orhan Okay ile Ahmet Mithat Üzerine”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, S. 203, İstanbul.

DEMİR, Hivren (Agustos 1999), “Sömürgecilik Sonrası Eleştiride Edward Said ve Sürgün Edebiyatı”, *İnsancıl Dergisi*, S. 106, İstanbul.

DİNO, Güzin, (1991), *Gel Zaman Git Zaman*, Can Yay., İstanbul.

ERHAT, Azra (1980), *Sevgi Yönetimi*, İnkılâp ve Aka Yay., İstanbul.

İNCİ, Handan (2002), *Ahmet Mithat Efendi-Menfa, Sürgün Hatıraları*, Arma Yay., İstanbul.

KARAY, Refik Halit (14 Şubat 1985) “Bir Ömür Boyunca”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, İstanbul.

KARAY, Refik Halit (1990), *Bir Ömür Boyunca*, İletişim Yay., 1. Baskı, İstanbul.

KARAY, Refik Halit (1992) *Minelbab İlelmihrab*, İnkılâp Yayınevi, İstanbul.

KUTAY, Cemal (1955), *Yüzellilikler Faciası*, Tarih Kütüphanesi Yay., İstanbul.

KUTAY, Cemal (1985), *Üç Devirde, İrfan ve Vicdanının Hasreti Millet ve Devletini Arayan Adam: Mehmet Şeref Aykut (1874-1939)*, İstanbul.

- NESİN, Aziz (1997), *Bir Sürgünün Anıları*, Adam Yay., İstanbul.
- ÖZLÜ, Demir (2001), *Sürgünde On Yıl*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul.
- Tahsin Paşa (1999), *Sultan Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*, Boğaziçi Yay., İstanbul.
- Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi* (2001), "Namık Kemal", 2 C, Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- TAŞ, Necati Fahri (Kasım-Aralık 1985), "Mehmet Kemal ve Malta Sürgünü", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S.39, İstanbul.
- UÇAR, Ahmet (2001), *Siyasi Sürgünler*, Tez Yay., İstanbul.
- YALÇIN, Hüseyin Cahit (1999), *Edebiyat Anıları* (Haz. Rauf Mutluay), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul.
- YATAK, Süleyman (Mart-Nisan 1989), "Malta Sürgünlerinin Maaşları Meselesi", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 59, İstanbul.
- YÜCEBAŞ, Hilmi (1969), *Refi Cevat Ulunay, Hayatı-Hatıraları-Eserleri*, Arkın Limited Şirketi, İstanbul.